

України, влада йшла на звільнення поселенців від податків на певний термін. Так діяли і приватні власники землі, що давало ефективний результат.

Державні прибутки складались також із доходів від державних земель — королівщин. Ще одну статтю доходів становило державне мито. Загалом річний бюджет Польської Корони був невеликим, оскільки від податків був звільнений економічно найбагатший стан — шляхта. Відсутність достатнього фінансування була найбільшою проблемою польської влади. Шляхта навідріз відмовлялась від будь-яких змін, які обмежували їхні податкові привілеї. Тому король і уряд часто потерпали від нестачі коштів і не могли зібрати їх навіть для проведення військових кампаній. Наприклад, з цієї причини Стефан Баторій не зміг продовжити успішну для Речі Посполитої війну проти Московії, а Владислав IV — розпочати війну проти Османської імперії. З цієї ж причини Польща практично не проводила державних робіт зі зміцнення південного кордону проти татар і турків.

5. Місцеві органи влади

Українські землі в складі Речі Посполитої поділялися на 7 воєводств: Руське з центром у Львові, Белзьке з центром у Белзі (зараз містечко Львівської області), Подільське з центром у Кам'янці-Подільському, Волинське з центром у Луцьку, Брацлавське, Київське і Чернігівське (з 1635 р.)¹⁷. До певної міри можна твердити, що Польща була своєрідною федерацією воєводств. Кожне з них мало досить широкі права як самоврядні адміністративні одиниці в складі Польщі. У свою чергу, воєводства ділилися на дрібні адміністративні одиниці — староства, а також на великі судові округи — повіти. Староства, як правило, включали в себе замок і сільську округу довкола нього з кількома десятками сіл. У воєводстві могло бути навіть понад десяток староств. Паралельно існував поділ на повіти, які створювались для полегшення самоврядування шляхти. Насамперед це були судові округи, але в них могли проводитись і сеймики. Волинь і східні українські воєводства традиційно мали незначну кількість повітів: Волинське — три, Чернігівське — два, Брацлавське і Київське — лише по одному. Найдивніше виглядала ситуація з Київщиною, яка мала найбільшу в Речі Посполитій територію. В порівнянні з названими воєводствами, західноукраїнські воєводства мали більшу кількість повітів, а в Руському воєводстві існував ще й традиційний поділ на землі¹⁸.

Суб'єктом самоврядування виступала місцева шляхта. Основним органом шляхетського самоврядування були сеймики, на яких розв'язувалися важливі проблеми місцевого життя. До їхньої компетенції входили: вибори на місцеві уряди, вибори послів на сейми, складан-

ня інструкцій послам на сейми, розв'язання місцевих господарських питань.

Створення сеймиків у середині 1560-х років мало велике значення для розвитку політичного життя і свідомості української шляхти. Вони були частиною системи парламентської демократії. На місцевому рівні сеймики сприяли посиленню зв'язків поміж шляхтою одного воєводства або повіту. Це було місце зустрічей, обговорення і розв'язання місцевих проблем та обговорення проблем загальнодержавних. На сеймиках шляхта усвідомлювала себе політично активною частиною суспільства, власне шляхетським «народом».

Початки сеймової активності місцевої шляхти припали в різних регіонах України на різний час. Найраніше вони фіксуються в Галичині, яка була частиною польської Корони від кінця XIV ст. У литовській частині України волинська шляхта почала брати участь у роботі литовських сеймів з 1520-х років. У 1551 р. на сеймах київська і брацлавська шляхта захищала свої права від воєводи Фредеріка Пронського. Очевидно, існувала якась процедура виборів депутатів на загальнолитовські сейми і вона була пов'язана з місцевими з'їздами шляхти. Однак регулярна діяльність місцевих сеймиків розпочалася після реформи 1566 р., коли вони стали обов'язковими. Безкоролів'я 1570-х років сприяли різкій активізації роботи сеймиків, і вони швидко стали невід'ємною частиною життя місцевої шляхти, насамперед на Волині.

За наявної класифікації сеймики поділялися на передсеймові, післясеймові (реляційні), елекційні, депутатські. Водночас предметом обговорення шляхти ставало широке коло питань місцевого і загальнодержавного значення, незалежно від причин, з яких зібралася шляхта, тому згадана класифікація приймається не усіма дослідниками історії парламентаризму Речі Посполитої.

Регулярно відбувалися сеймики передсеймові, які мали збиратися за шість тижнів до сейму. У випадках надзвичайних сеймів термін проведення сеймиків міг скорочуватися до трьох тижнів. Післясеймові сеймики (реляційні) були призначені для заслуховування звітів послів на сейм. Він збирався через чотири тижні після сейму, однак на Київщині цей термін міг затягуватися до трьох-чотирьох місяців. Елекційні сеймики збиралися для виборів кандидатів на вакантні посади місцевого шляхетського самоврядування (підкоморія, судді, підсудка і земського писаря). Схоже завдання мали депутатські сеймики, які збиралися порівняно регулярно, у вересні. У цьому разі обирали представників воєводства (депутатів) на Коронний трибунал — це був вищий апеляційний суд країни. Місцями проведення сеймиків були: волинських — Луцьк і Володимир, київських — Київ і Житомир, брацлавських (Східне Поділля) — Брацлав і Вінниця.

Процедура оповіщення і зборів на сеймики вимагала часу. Дату проведення сеймів оголошував король через відповідні листи і універсали.

Королівські комірники розвозили їх до воєвод і старост, а ті вже розповсюджували серед шляхти. Повідомлення про сеймики також оголошували на ярмарках і в церквах. Крім того, процедура передсеймових сеймиків передбачала, що на них має бути присутнім представник короля, який доповість шляхті про стан державних справ.

Для тих часів така процедура була організаційно складною у виконанні, і страждали від цього насамперед віддалені українські воєводства. Київська шляхта неодноразово скаржилася, що листи про сеймики не доходять вчасно, так само, як не доїжджає представник короля. Вона заявляла протести з цього приводу і навіть загрожувала, що не буде брати участі у сеймах, а рішення таких сеймів буде вважати незаконними¹⁹.

Участь у роботі сеймиків могли брати особи, за якими було визнано шляхетство і які мали «осілість» (землю) у межах воєводства. Перелік учасників волинських сеймиків виглядав так: «рада, духовні і світські, княжата, урядники, дігнітарії земські, шляхта і все рицарство воєводства». Водночас існувала проблема з визначеннями (наприклад, «все рицарство воєводства»). Якщо зі шляхтичами-землевласниками все було зрозуміло, то питання права голосу шляхетської голоти, яка не мала земельної власності, було дискусійним. Дрібна шляхта особливо і не прагнула до сеймування, але проблема була пов'язана насамперед з тією її частиною, що перебувала на службі у магнатів. Вони прибували на сеймики разом зі своїми патронами і діяли в їхніх інтересах. Їх намагалися позбавити права голосу, але насправді законодавство щодо цього питання не було чітко врегульованим і все розв'язувалося індивідуально, залежно від конкретної ситуації²⁰.

На волинських сеймиках, як правило, були присутніми сенатори (у цитованій фразі — «рада»), і не тільки місцеві, оскільки земельні володіння у краї мало чимало сенаторів з інших земель. Їх нерідко відвідували також місцеві князі. З іншого боку, на Київщині сенатори (воєводи і католицькі біскупы) і князі на сеймики майже не з'являлися. Провідну роль на сеймиках грали носії місцевих урядів і почесних титулів (названі як «дігнітарії земські»). Вони, зокрема, підписували сеймикові документи від імені всієї шляхти. Духовні особи могли брати участь у сеймиках, якщо вони походили з місцевої шляхти. Не випадково на засіданнях українських сеймів були присутні православні й уніатські єпископи і духовенство. Відомо також, що на українські сеймики іноді з'являлися представники козацтва і, можливо, міщан.

Щодо кількості учасників, то дослідники діяльності волинських сеймиків вважають, що їх було в середньому близько 80 осіб. Проте збиралися сеймики з чисельністю до 150 учасників, а на одному, після смерті короля Сигізмунда III у 1632 р., — аж 201. На київських сеймиках, там де можна встановити чисельність учасників, було лише по кілька десятків осіб, максимум — 62 (у 1646 р.)²¹. Нехіть київської шляхти до сеймування можна пояснити як організаційними проблемами, зокрема

значними просторами Київщини, коли доїхати до Житомира було нелегко і недешево, або просто не вистачало часу (бо листи доходили пізно), участю в обороні від татар, та й просто невірою у дієвість цього органу влади. Разом із тим правом загальної участі у сеймиках користувалася лише незначна частина дієздатної шляхти всіх регіонів Речі Посполитої. Для литовських і польських сеймиків була характерна приблизно така ж чисельність учасників²².

Отже, чисельність шляхти, яка брала участь у роботі сеймиків, була незначною. Якщо ж говорити про їхнє співвідношення з загальною чисельністю шляхти кожного воєводства (а вона є дискусійною²³), можна зробити висновок, що у роботі сеймиків брали участь менше 10% усіх чоловіків-шляхтичів, які мали на це право.

Порядок роботи сеймиків був усталений. Засідання вів сенатор (воєвода, єпископ, каштелян), якщо він був присутнім, або обраний учасниками маршалок сеймику. Він надавав голос для виступу, залагоджував суперечки, готував рішення сеймику. Особа маршалка була ключовою і тому навколо його вибору іноді точилися справжні баталії. У 1617 р. на депутатському сеймику у Володимирі магнати князь Олександр Заславський і Альбрехт Радзивілл висунули кожний свого кандидата. Однак шляхта їх відхилила і обрала на посаду третю особу²⁴.

Після виборів маршалка обговорювали основні питання. На передсеймових сеймиках зачитувались інструкції (своєрідні інформаційні повідомлення) короля. Це мали робити королівські посланці, але до Київщини вони прибували не завжди. Крім того, на сеймиках зачитували листи окремих сенаторів, якщо ті бажали оприлюднити власну думку про державні справи. Це дозволяло учасникам сеймиків ознайомитись зі справами, а з іншого боку, таким чином їх готували до прийняття певного рішення. Потім велось обговорення проблем — спочатку урядниками відповідно до їхнього рангу, а потім — всіма бажаними. Справжні пристрасті закипали під час виборів (послів на сейми, послів на Люблінський трибунал і місцевих урядників).

Голосування відбувалося просто криком і, коли одна сторона переважала, голоси протесту були просто не чутними. У складніших випадках голосували письмово, ставлячи відповідні позначки на папері. Бували також випадки, коли сеймик ділився і кожна частина обирала своїх депутатів. Так, на сейм 1585 р. прибули дві делегації від Волині: одна була сформована зі ставлеників магнатів, а другу делегувала волинська шляхта. Посли польського сейму мали вирішувати, які з них справжні, і визнали за таких послів від шляхти²⁵. Цікаво, що за такої ж ситуації на сеймі 1597 р. обидві депутатські фракції від Волині помирилися і разом брали участь у сеймі.

Способом впливу на рішення сеймиків було прибуття на засідання магнатів з численним військовим супроводом. Однак це не завжди допомагало, а нерідко викликало гострий опір шляхти. Іноді прийняття

рішення супроводжувалось справжніми баталіями. У 1641 р. під час волинського сеймику кількох шляхтичів було поранено, але сеймик успішно завершив роботу. У 1643 р. розгорілася війна за посаду земського судді. Сеймик розділювався і, незважаючи на зусилля чотирьох присутніх сенаторів, у тому числі волинського воєводи Адама Сангушка, каштеляна чернігівського Адама Киселя і католицького біскупа, та кількадемну перерву, був зірваний.

У 1634 р. релігійне протистояння привело до збройного конфлікту на брацлавському сеймику. Православна шляхта, обурена діями католиків, прибула на сеймик озброєною. Коли ж з'явилися слуги місцевого старости-католика, розпочався бій, кількох людей було поранено, і католики мусили рятуватися втечею в замок. Тоді паралельно відбулися два сеймики, на яких було прийнято відповідні протестації і обрано своїх послів. У 1645 р. київський воєвода Януш Тишкевич не допустив шляхту з табору своїх противників до участі у сеймику в Житомирі. Після збройної сутички останні були змушені відступити, а воєвода провів засідання зі своїми прихильниками²⁶.

Отже, сеймики, як і сейми, були місцями, де бурлили політичні пристрасті. Різне бачення політичних справ, групове і релігійне протистояння, персональні конфлікти — все це перепліталось у складний клубок і час від часу приводило до вибуху емоцій. Намагаючись добитись прийнятного для себе рішення, кожна фракція застосовувала різноманітні способи — переконання, кулуарні домовленості, шантаж і навіть збройну силу. Водночас політично досвідчена волинська шляхта здебільшого вміла досягати успіхів шляхом компромісів. Тому особливу роль відігравали особи сенаторів або послів, які користувалися політичним авторитетом і вміли помирити й поєднати різні сторони. На відміну від Волині, київська і брацлавська шляхта частіше потрапляла у ситуацію, коли рішення ухвалювалося не шляхом переговорів, компромісів, а за допомогою застосування сили.

Робота сеймиків завершувалась прийняттям постанов та посольських інструкцій, затвердженням кандидатур послів. Рішення сеймику оголошувалося тричі, в нього вносили поправки, а потім чистовий документ підписували присутні земські урядники і найбільш авторитетні шляхтичі. Копію документів обов'язково вписували до місцевих судових книг. Постанови давали загальну характеристику рішень сеймиків, а в інструкції вносили конкретні пропозиції як щодо загальнодержавних справ, так і місцевих проблем. Нагальним питанням українських земель був захист від татар, але польська влада робила вигляд, що це проблема регіональна. Українські парламентарі вимагали заспокоєння релігійної ситуації, звільнення від податків (особливо після нападів татар). Більш локальними були проблеми місцевих нешляхетських громад, персональні справи магнатів і шляхти та ін. Посли воєводства були зобов'язані

голосувати відповідно до інструкцій і лобювати місцеві інтереси перед сеймом і королем.

У Польській Короні і Речі Посполитій загалом існувала досить струнка ієрархія так званих земських (місцевих) урядів у воєводствах. На чолі місцевої влади стояли воєвода і каштелян. За постановами сеймів першої половини XVII ст. інші земські уряди йшли за значенням у такій послідовності: підкоморій, староста, хорунжий, суддя, стольник, підчаший, підсудок, підстолий, чашник, ловчий, війський, писар, мечник, війський менший, скарбник²⁷. Існували формальні вимоги до отримання земського уряду. Претенденти мали належати до шляхетського стану і бути «осілими» на території воєводства землевласниками.

Усі ці уряди можна поділити на кілька груп. Першими йшли воєвода і каштелян, які за посадами одночасно були сенаторами і, відповідно, належали до вищої політичної еліти країни. Їх шанобливо називали дигнітаріями (від латинського *dignitas* — гідність). Іноді цю назву вживали і щодо інших місцевих урядників.

Воєвода керував шляхетським ополченням (посполитим рушенням) воєводства. У разі оголошення посполитого рушення королем, сеймом чи сеймиком, він збирав шляхту і командував нею вже як військовим підрозділом. Воєводи головували на елекційних сеймиках, які скликалися для обрання кандидатур на вакантні земські посади. Вони виконували суддівські функції щодо окремих груп населення, зокрема євреїв. На воєвод були також покладені господарські функції, наприклад, нагляду за цінами, мірами і вагами в містах. Каштелян допомагав воєводі у зборі ополчення, а за відсутності воєводи виконував його функції, тобто фактично був його заступником. За походженням уряду каштелян був комендантом центрального замку воєводства чи землі. Тому іноді, якщо воєводство складалося з кількох земель, в ньому могло бути кілька каштелянів.

Наступними за ними йшли уряди підкоморія, старости, судді, підсудка і писаря. За функціями вони були діючими, тобто особи, які їх отримували, працювали в органах влади на постійній основі. Підкоморій займався розмежуванням земель як у випадку судових позовів, так і у звичайному порядку — при поділі чи успадкуванні майна тощо. Ця посада мала особливе значення, оскільки основним багатством шляхти була земля і земельні проблеми привертали особливу увагу. В роботі йому допомагали мірники і копачі. Суддя, підсудок і писар входили до складу земського суду, тобто місцевий суд був виборним.

Важливе місце в системі місцевих органів влади займали старости. Вони призначалися королем і були прямими представниками королівської влади на місцях. Старости відповідали за обороноздатність королівського (державного) замку, урядували королівськими (державними) землями з місцевим населенням, виконували адміністративні функції для непривілейованих верств населення, охороняли громадський поря-

док. Старости очолювали гродський суд, який займався кримінальними справами, і організовували виконання судових рішень. Вони формували місцевий адміністративний апарат, зокрема самі призначали підстаросту, суддю і писаря гродського суду²⁸.

Уряд старости належав до ключових у земській ієрархії, давав доступ до отримання додаткових прибутків, зокрема на Київщині полегшував доступ до земельної власності. Тому дістати його було нелегко. Значна частина урядів старост зосереджувалася в руках магнатів. Великі магнати одночасно могли бути воєводами і тримати кілька староств навіть у різних воєводствах. У такому разі вони навіть не з'являлися на підпорядкованих їм землях, а передавали управління ними підстаростам.

Хорунжий і війський виконували свої обов'язки під час війни. Хорунжий відповідав за хоругву воєводства чи землі, а війський під час війни забезпечував громадський порядок на підвладній йому території.

Уряди стольника, підчашого, підстоля, чашника, ловчого, мечника,скарбника були виключно почесними, титулярними. Однак вони відображали престижність особи чи родини. Справа полягала ще в тому, що в Польщі не існувало спадкових титулів знаті, характерних для Західної Європи — герцогів, князів, графів, баронів. Виняток був зроблений лише для давніх князівських родів українських і білоруських земель, під час їх входження до складу Речі Посполитої. Тому так звані титулярні посади були своєрідним замінником спадкових титулів. До носіїв урядів вживалися відповідні звернення, які відображали суспільну ієрархію посад — «урожоний», «вельможний», «ясновельможний».

У зв'язку з цим за земські уряди, у тому числі титулярні, йшла вперта боротьба. Відома навіть глузлива приказка: «шляхтич без уряду — як пес без хвоста»²⁹. Отримання уряду означало визнання вагомості впливу того чи іншого шляхтича на життя місцевого суспільства, формальним виявом його матеріального статку і зв'язків. Тому земські уряди здебільшого потрапляли до рук магнатів і заможної шляхти.

Значення земських урядів для шляхетських родин полягало також у тому, що вони були пожиттєвими. Посада звільнялася тільки у разі смерті її держателя або у разі переходу на іншу посаду. Зрідка траплялися випадки, коли особу звільняли від уряду за станом здоров'я. Існувала заборона успадкування почесних урядів, хоча нерідко вони переходили від батька до сина. Водночас існувала цікава традиція, коли до дітей і навіть внуків носіїв земських урядів вживались відповідні звернення. «Старостичем» могли називати протягом всього життя сина старости, навіть якщо його батько-староста давно помер. Така згадка допомагали показати свою вищість над шляхетським загалом.

Посади судді, підсудка, писаря і підкоморія були виборними. Вибори відбувалися на спеціальних елекційних сеймиках, де шляхта воєводства (чи повіту) визначалась з кандидатурами. Їх мало були чотири на кожну посаду і пропозиції надсилали королю. Той же назначав на по-

саду одного із запропонованих кандидатів. Таким чином узгоджувалися інтереси центральної влади в особі монарха і шляхетського суспільства. Зрозуміло, що як процедура виборів, так і процедура затвердження були обплутані численними інтригами, у тому числі існувала практика купівлі урядів за хабарі. Власне, деякі тогочасні європейські держави знали практику прямого продажу урядів, як це було, зокрема, у Франції, однак там це регулювалося відповідним законодавством і прибутки йшли до державної скарбниці. У випадку ж з Польщею ми бачимо швидше подібність до практик східних держав.

Інші земські уряди надавались безпосередньо королем. Тому після звільнення посади, тобто, у більшості випадків, після смерті урядника, боротьба за уряд зосереджувалась довкола двору і королівської канцелярії. Нестримне бажання отримати уряди нерідко приводило до колізій, коли вони надавались авансом, на ще не звільнені посади. Нерідкими були також випадки, коли одночасно було по кілька мечників, ловчих та ін. титулярних урядів, хоча законодавство цього не дозволяло³⁰.

Положення про те, що кандидатами на земські уряди могли бути лише місцеві землевласники, мало гарантувати захист місцевої еліти від вихідців з інших регіонів або від появи осіб, призначених центральною владою. В житті все було інакше. Для отримання права бути обраним на місцевий уряд варто було купити на території воєводства хоча б невеликий маєток. У такій ситуації перевагу над іншими верствами шляхти мали магнати, кожний з яких мав маєтки у різних воєводствах. Додаткову можливість для маніпулювання результатами виборів давав сам механізм виборів і призначень на уряди.

Зрозуміло, що, у більшості випадків, перевагу отримували особи, які мали значний вплив при королівському дворі, тобто магнати. Вони також могли концентрувати в одних руках по кілька впливових посад в одному або кількох воєводствах, хоч офіційно це заборонялося.

Важливе місце в системі органів місцевої влади посідали суди. Відповідно до станового поділу суспільства вони поділялися на кілька груп. Виключно шляхетськими були земські й підкоморські суди. Земські суди займались цивільними справами шляхти. Частина цих справ, пов'язаних винятково земельними справами, перебувала у віданні підкоморських судів. Замкові (гродські) суди призначались для кримінальних справ. Водночас, оскільки лише замкові суди були постійно діючими, вони нерідко брали до провадження цивільні та поземельні справи, принаймні записували їх до своїх книг. Суди виконували також роль нотаріальних контор, де завірялись і зберігались копії документів. На суд були покладені й функції органів слідства та виконання покарань. Поза виборними суддею, підсудком і писарем, до штату суду входили підписки і возні. Останні були одночасно слідчими і судовими виконавцями. Наприкінці XVI ст. з'явився інститут адвокатури. Існував також досить дієвий механізм вирішення суперечок через полюбовні суди³¹. Варто відзначити, що

судовий устрій базувався на нормах і засадах Литовських статутів, які діяли в Україні ще з часів Великого князівства Литовського і базувалися на місцевому праві.

Формально всі шляхтичі в судах були рівними. Водночас у діяльності судових органів яскраво виявлялася соціальна неоднорідність української еліти. Суди нерідко ухвалювали правильні рішення, однак їх виконання щодо магнатів було проблематичним. Крім шляхетських судів існували також суди для інших прошарків населення. В містах діяли суди магістрату. Селян судили старостинський і копний суди. Перший з них був державною інституцією, а другий — громадським судом. В останньому брали участь авторитетні представники сільської громади.

Окреме місце в системі органів влади займали міста з магдебурзьким правом. Вперше воно виникло в німецькому місті Магдебург, потім його перейняли більшість європейських міст. З кінця XIV ст. воно поступово поширюється на міста західної частини України. У 1499 р. магдебурзьке право отримав Київ, а до середини XVII ст. воно поширюється на всі порівняно великі міста України.

Міста з магдебурзьким правом були самоврядними громадами, які мали широкі права в адміністративній, економічній і правовій сферах. Вони сплачували державі фіксований податок і мали чітко визначені повинності, наприклад військову. У всіх інших питаннях вони були самостійними. Самоврядування в різних містах України мало свої особливості, оскільки кожному місту видавався окремий привілей. Тому велике значення мали економічна потужність міста, його соціальний і національний склад, місцеві традиції. Найбільшими містами України того часу були Львів, Київ, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Острів.

Органом міського самоврядування був магістрат, основною частиною якого були міська рада та її виконавчі підрозділи. Рада складалася з райців, які час від часу збиралися для розв'язання важливих міських питань. На чолі магістрату стояв міський голова — війт, і кілька бурмистрів. Вони відповідали за роботу міських служб, які займалися збором податків, стежили за дотриманням правопорядку, за санітарним станом міста та ін. Окремою гілкою міської влади був суд, так звана лава. Судові засідання очолював війт чи бурмистри, а членами суду були лавники. Всі посади у міському самоврядуванні були виборними. Вибори відбувались раз на кілька років і в них брали участь постійні мешканці міста, які мали нерухому власність, певний капітал і сплачували податки. Це були, насамперед, купці і власники ремісничих майстерень. Особи, які не мали власності, участі у виборах не брали, однак вони і не платили податків. Формальними ознаками міського самоврядування були будинок магістрату — ратуша з годинником, печатка з гербом і прапор.

Самоврядування лежало і в основі економічного життя міст. Міська економіка базувалась на цеховому виробництві. Цехи об'єднували ремісників однієї спеціальності. Повноправними членами цеху були

«товариші» — власники майстерень. Вони обирали цехмістра і скарбника цеху, спільно розв'язували економічні й побутові проблеми. Цехи несли корпоративну відповідальність за сплату податків, якість виробів та регулювання виробництва певного продукту.

У містах зі строкатим у національному відношенні населенням мешканці міста об'єднувались у національно-релігійні громади, які початково виникали на конфесійній основі і гуртувались довкола національних церков. У Львові існували українські братства, вірменська громада, єврейський кагал. У Кам'янці-Подільському поряд існували три магістрати — польський, вірменський і руський (український). У більшості міст Галичини і Західного Поділля основні економічні та політичні позиції займали поляки.

Цехи і національно-релігійні громади формували мережу самоврядних об'єднань, спрямованих на задоволення потреб міщан. Вони діяли автономно від державної і міської влади. У цьому відношенні до певної міри можна твердити, що в містах існували елементи громадянського суспільства.

Міське самоврядування було найбільш яскравою ознакою європейської політичної системи, привнесеної на Україну через Польщу. У порівнянні з містами Західної Європи, магдебурзьке право в містах України мало обмежений характер. Водночас ця інституція мала демократичні механізми розв'язання місцевих проблем. Міське самоврядування легко прижилося на українських землях, оскільки наклалося на місцеву традицію самоврядування населення. За образним визначенням, Європа закінчувалась на сході там, де було останнє місто з магдебурзьким правом. На карті Європи такими були міста українського Лівобережжя.

6. Становлення козацької організації

Унікальним явищем в політичному житті українських земель стала Запорозька Січ. Історично цей термін вживався і вживається у кількох значеннях. У найвужчому розумінні — це укріплення, головна фортеця українських козаків на нижньому Дніпрі, за порогами. Поряд з тим, Запорозька Січ — це територія, підконтрольна козакам і фактично незалежна від влади Польщі і Кримського ханства. І третє, найширше значення терміна — це козацька військово-політична організація, яка мала власну територію і структури управління нею і козацтвом в цілому. В цьому сенсі вживалися також терміни «Кіш» і ще ширше — «Військо Запорозьке низове» або «Військо Запорозьке».

Початково Запорозька Січ утворилась як військовий форпост молодого козацтва. Вона виникла на межі Дикого Степу, на широкому дніпровській заплаві, відомій під назвою Великого луку (нині покритий водами Каховського водосховища). Дніпровські протоки та острови становили надійний природний захист від татар. На островах було зручно будувати